
ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

УДК 330.15:332.142.6

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ЯК ІНСТРУМЕНТ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГІОНОМ

В. Г. Боронос¹, д-р екон. наук, професор;

І. В. Тютюник², канд. екон. наук, старший викладач

¹ *Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, 40007, м. Суми, Україна;
E-mail: boronos_v@mail.ru*

² *Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, 40007, м. Суми, Україна*

У статті досліджуються питання удосконалення організаційно-економічного механізму стратегічного управління регіональним розвитком у системі регіонального природокористування. Визначена сутність, мета та завдання кластерного підходу. Визначено його переваги та недоліки. Обґрунтовано доцільність застосування кластерного підходу з метою підвищення конкурентоспроможності регіону. Проведено практичну апробацію висунутих гіпотез на прикладі побудови сміттєпереробного заводу.

***Ключові слова:** стратегічне управління, кластерний підхід, регіональний розвиток, екологічна безпека, природні ресурси.*

ВСТУП

У характерних для України умовах трансформаційних економічних та суспільно-політичних змін, значно актуалізуються питання забезпечення стабільної та надійної національної безпеки країни в цілому та окремих її складових. На сучасному етапі функціонування економіки теорія та практика стратегічного управління при розробці та реалізації пріоритетних напрямів державної регіональної політики базується переважно на галузевому підході. Однак, враховуючи той факт, що теперішні реалії розвитку економічних регіональних структур потребують пошуку нових механізмів залучення додаткових ресурсів або більш ефективного використання існуючих, застосування кластерного підходу як публічного інструменту державної політики різних регіональних структур на всіх ієрархічних рівнях за допомогою побудови системи ефективних взаємовідносин та мережевої співпраці є ефективним методом досягнення поставлених завдань та цілей в умовах обмеженості фінансових, трудових, виробничих або інших видів ресурсів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Фундаментальні теоретико-методичні основи стратегічного управління знайшли відображення у працях таких вчених, як: Р. Акмасва [1], А. Гапоненко [10], Г. Кіндрацька [19], Ю. Маленков [23], А. Панкрухін [10], А. Стринкленд [35], А. Томпсон [35], А. Чандлер [40] та ін.

Теоретичні й практичні аспекти кластеризації регіонів широко висвітлені в працях науковців: Ю. Бажала [2], З. Варналія [14], В. Гейця [11], Ю. Наврузова [25], В. Руденко [32], С. Соколенко [33], В. Чужикова [41].

Незважаючи на значну кількість публікацій з питань стратегічного управління регіональним розвитком, значний спектр проблем залишаються невирішеними, в тому числі: 1) подальшого дослідження потребують питання розробки нових механізмів взаємодії окремих економічних суб'єктів на мікро-, макро- та мезорівнях з метою вирішення нагальних та першочергових проблем, котрі потребують значних капіталовкладень, висококваліфікованих трудових ресурсів, виробничих сил, тощо; 2) однією з визначальних умов сталого еколого-економічного розвитку регіонів виступає ефективна система стратегічного, а не виключно оперативного управління всіма напрямками екологічної політики регіону.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є дослідження особливостей застосування кластерного підходу у процесі стратегічного регіонального менеджменту, визначення його переваг та недоліків в контексті досягнення екологічно безпечного розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спроможність регіону до функціонування та засадах сталого розвитку в умовах нестабільного зовнішнього та внутрішнього середовища суттєво знижується за відсутності ефективної системи стратегічного управління – ключового елемента в системі боротьби з ризиками та невизначеністю.

Найважливіше завдання стратегічного управління – забезпечення довгострокового та стабільного функціонування в умовах транзитивної економіки шляхом створення достатньо високого рівня його фінансового та екологічного потенціалу. Дане управління за рахунок цілісного та комплексного підходу спроможне значно покращити результати діяльності в регіоні, підвищити ефективність процесу формування та розподілу фінансових ресурсів.

Однією з форм досягнення даних завдань є налагодження стійких та стабільних взаємовідносин між окремими економічними суб'єктами з метою координації зусиль для досягнення поставлених цілей.

Останнім часом широкої популярності набуває використання кластерів як ефективного інструменту вирішення конкретних проблем в стратегічній перспективі.

Так, за оцінкою експертів, на сучасному етапі розвитку, кластерний підхід застосовується в більш ніж 50% економік світу (таблиця 1). Більше половини сучасних підприємств світу працює з використанням кластерного підходу, що забезпечує більше 60% виробленого ВВП [21].

Таблиця 1 – Тенденції застосування кластерного підходу у зарубіжних країнах [21]

	Кількість кластерів		Кількість кластерів
США	380	Данія	34
Італія	206	Німеччина	32
Великобританія	168	Нідерланди	20
Індія	106	Фінляндія	9
Франція	96		

Досвід зарубіжних країн засвідчує, що використання кластерного підходу є невід’ємною частиною підвищення конкурентоспроможності регіону та зростання його фінансового, бюджетного, інноваційного потенціалу, тощо.

Так, Фінляндія, з початком застосування кластерного підходу (2000 рр.) займає лідируючі позиції у рейтингах конкурентоспроможності. Маючи незначний рівень природного потенціалу (лише 0,5% всіх лісових ресурсів) дана країна за рахунок кластеризації забезпечує 10% світового експорту деревообробної продукції.

В Італії кластери охоплюють близько 45% зайнятого у промисловості населення та понад 35% обсягу національного експорту. Значної популярності набув кластерний підхід у Німеччині (хімічне машинобудування), Франції (виробництво продуктів, косметики).

Китай налічує більш ніж 60 кластерних зон, які об’єднують більше 30 тис. фірм з чисельністю працюючих понад 3,5 млн. осіб.

Суттєве поширення глобалізаційних процесів та інтеграційних зв’язків зумовлюють оновлення сучасних інструментів управління регіональним розвитком в Україні, одним із елементів якого є кластерний підхід.

Вперше в науковий обіг поняття «кластер» було введено М. Портером, під яким він розумів «сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, фірм у відповідних галузях, а також пов’язаних з їх діяльністю організацій у певних областях, що конкурують, але при цьому ведуть спільну роботу» [28].

На сьогоднішній день кластери як організаційна форма взаємодії окремих економічних суб’єктів всіх рівнів не знайшла свого широкого поширення. Втім, в умовах значного обмеження фінансових ресурсів ми не можемо не погодитися з думкою С. Соколенка, про те, що «в умовах глобалізації тим регіональним структурам, яким не вдається створити кластери на основі кластерного аналізу, загрожує втрата конкурентоспроможності та ринкової рівноваги» [33].

Кластеру як складній організаційно-правовій формі взаємодії окремих суб’єктів притаманні ряд властивостей. Одними з таких є синергетичний ефект та ефект емерджентності.

Синергетичний ефект "... виникає в результаті співробітництва й ефективного використання можливостей партнерів на тривалий період, поєднання кооперації й конкуренції, близькості споживача й виробника, мережевих ефектів і дифузії знань і вмінь за рахунок міграції персоналу і виділення бізнесу, де відсутні межі між секторами і видами діяльності ... [22]".

Особливістю ефекту емерджентності є поява нових властивості системи, які не притаманні окремо взятим учасникам кластеру – нові можливості конкурентоспроможності, що базуються на ефективній взаємодії учасників кластерного утворення [17; 34].

Так, формування кластера спрямоване на концентрацію та кооперацію виробництва, збільшення обсягів реалізації продукції за рахунок розширення ринків збуту, об'єднання зусиль над впровадженням інноваційних технологій, формування нових конкурентних переваг, спільну координацію діяльності.

Об'єднання на кластерних засадах не лише грошових коштів а в першу чергу умінь та навичок підприємств, установ, організацій котрі мають досвід реалізації даних проектів, дає можливість підвищити конкурентоспроможність регіону в цілому та створити нові більш сприятливі умови для ведення бізнесу.

Дослідження сутності та особливостей застосування кластерного підходу дозволив виділити основні його переваги:

Таблиця 2 – Переваги та недоліки застосування кластерного підходу в Україні

<i>Переваги кластерного підходу</i>	<i>Недоліки кластерного підходу</i>
Збільшення податкової бази	Законодавча неврегульованість
Диверсифікація напрямів економічної діяльності учасників кластеру	Регіональна ізолюваність та інформаційна обмеженість
Полегшення доступу до фінансових, виробничих, природних ресурсів, їх акумуляція та трансформація у продуктивний капітал	Відсутність досвіду, чітких методик, економічних зв'язків, психологічна неготовність до кооперації
Підвищення ефективності прийняття управлінських рішень	Низький рівень конкуренції в окремих кластерах
Налагодження стійких логістичних потоків підприємств-учасників	Дефіцит матеріальної інфраструктури. Відсутність доступу до капіталу
Зростання рівня інноваційного та наукового розвитку суб'єктів господарювання	Складність співставлення результатів реалізації декількох кластерів між собою
Скорочення трансакційних витрат	
Зростання доходів за рахунок зменшення ризиків діяльності, підвищення ефективності використання ресурсів	Залежність кінцевих результатів діяльності від ефективності роботи учасників кластеру
Значний синергетичний ефект	

В цілому, на нашу думку, на сьогоднішній день кластери слід розглядати як одну з найбільш прогресивних та інноваційних форм функціонування еколого-економічних систем. Практика використання кластерного підходу дозволяє зробити висновок, про те що дана форма може бути поширена на всіх сфери діяльності, в тому числі і на природокористування. На думку

М. Балджи [4], впровадження кластерів регіонального природокористування на основі спільного інтересу зацікавлених осіб, що використовують природні ресурси, може стати основою до формування регіональних та національних мереж забезпечення ресурсозберігаючого розвитку країни.

Застосування кластерного підходу потребує реалізації комплексу економічних, юридичних, соціальних заходів.

Кластеризація суб'єктів економічної діяльності всіх рівнів являє собою процес об'єднання їх економічних, соціальних, виробничих, трудових потенціалів, що забезпечують досягнення синергетичного ефекту. Її реалізація в процесі стратегічного регіонального управління, мета якого полягає в формуванні доданої вартості, має ґрунтуватись на всебічному та усесторонньому дослідженні його інформаційного, методологічного та методичного супроводження.

З економічних позицій кластерний підхід – це реалізація інтеграційних процесів у сфері виробництва, започаткування нових форм економічної активності, які функціонують на високому рівні агрегації, що забезпечує високу ефективність управління, цілеспрямоване використання сукупного виробничого потенціалу та організаційно-економічного ресурсу всіх учасників кластерного утворення [24]. За цим підходом фокус регіональної політики зміщується з окремих компаній до їхніх взаємопов'язаних систем, які забезпечують збільшення створюваної вартості [13].

Кластер має дві складові – галузеву та територіальну. В залежності від цього можна виділити наступні види кластерів [20]:

- промисловий кластер – група споріднених взаємопов'язаних галузей промисловості та сфери послуг, що успішно спеціалізується на міжнародному поділі праці;

- регіональний кластер – це просторова агломерація схожих і взаємопов'язаних форм економічної діяльності, яка становить основу місцевого середовища, сприяє обміну знаннями, стимулює різні форми навчання і адаптації. Такі кластери зазвичай складаються з малих і середніх підприємств. Центральний елемент їхнього успіху зосереджений у силі соціального капіталу і географічній близькості. Підприємства в даному випадку менше пов'язані між собою, ніж у промисловому кластері.

За масштабом можна виділити внутрішні (в межах однієї країни) та зовнішні (охоплюють території інших країн). Аналіз даних про 700 кластерів в різних країнах світу показав, що у 61% випадків кластери концентрувалися в межах міста або метрополії, у 20% на території в межах одного регіону (штату) і істотно менша частина кластерів перебувала в рамках цілої групи регіонів, країни або на межі між регіонами й країнами [28].

На основі проведеного аналізу сутності кластеру, проведемо порівняльну оцінку ефективності реалізації проектів в сфері природокористування базуючись на кластерному на галузевому підходах.

Зважаючи на достатньо високу актуальність проблем поводження з відходами, котра на сьогоднішній день стоїть перед переважною більшістю регіонів України практичну апробацію проведемо на основі проекту з побудови сміттєпереробного заводу на кордоні Сумської та Харківської (яка за рівнем екологічного та економічного розвитку відповідає вимогам проекту) областей.

Таблиця 3 - Грошові потоки за інвестиційним проектом

Показник	Сумська область, млн. грн									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Грошовий потік			8,3	11,4	15,6	17,9	19,2	20,8	23,5	27,4
Витрати			9,5	9,7	10,5	11,4	12,6	14,7	16,5	19,9
Інвестиції	48	29								
Харківська область, млн. грн										
Грошовий потік			9,7	11,1	13,5	14,5	18,3	21,5	24,2	26,9
Витрати			8,4	8,5	9,3	10,1	11,2	11,7	12,6	14,7
Інвестиції	48	29								
Кластерний підхід для Харківської та Сумської областей, млн. грн.										
Грошовий потік			6,6	8,4	11,4	15,2	17,3	17,9	21,6	27,8
Витрати			7,4	8,1	8,9	9,4	9,7	11,4	12,2	14,5
Інвестиції	48	29								

Таблиця 4 - Результати оцінки ефективності проектів із будівництва сміттєпереробного заводу, млн. грн.

Показник	Сумська область	Харківська область	Харківська та Сумська область
Інвестиції	73,22	73,22	73,22
Поточні витрати	47,26	57,90	42,84
Доходи	63,18	79,02	65,56

Результати розрахунків підтверджують висновки про більшу ефективність проектів реалізованих на базі кластерного підходу. Цілком погоджуємося з думкою В. Чужикова, який зазначає, що кластер слугує прикладом швидкого економічного зростання регіонів та ефективним способом залучення іноземних інвестицій [41]. Адаптація саме кластерного підходу розширить можливості економічним суб'єктам до реалізації проектів та дозволить отримати більші прибутки.

На сучасному етапі головним завданням органів державної влади та місцевого самоврядування є розробка механізмів стимулювання суб'єктів економічної діяльності до кооперації як в середині регіону так і поза його межами: між підприємствами, науковими та освітніми установами, громадськістю, регіональними органами влади та з метою налагодження довготривалих відносин. Кластер має стати базисом мережевої організації, функціонування якої дозволить досягти зростання конкурентоспроможності регіону, впровадженню інвестиційно-інноваційної моделі розвитку

ВИСНОВОК

Підсумовуючи зазначимо, що сучасні трансформаційні економічні умови, глобалізаційні процеси, що їх супроводжують, зумовлюють необхідність дослідження якісно нових інструментів управління екологічним розвитком

регіону. При цьому серед всього переліку різноманітних інструментів доцільним є зосередження уваги саме на кластерному підході. Урахування досвіду зарубіжних країн в організації процесу стратегічного управління екологічним розвитком регіону за сучасних умов господарювання дозволяє зробити висновок про доцільність запровадження кластерного підходу на території України, оскільки дозволить не лише досягти максимального екологічного ефекту за умов обмеженого обсягу фінансових ресурсів але й сприятиме підвищенню рівня конкурентоспроможності регіонів-учасників кластеру загалом.

SUMMARY

THE CLUSTER APPROACH AS A TOOL FOR STRATEGIC MANAGEMENT OF THE REGION

V. G. Boronos¹, I. V. Tiutiunyk²

¹ Sumy State University,
2 Rimskiy-Korsakov str., 40007, Sumy, Ukraine
E-mail: boronos_v@mail.ru

² Sumy State University,
2 Rimskiy-Korsakov str., 40007, Sumy, Ukraine

The article deals with the improvement of organizational and economic mechanism of strategic management of regional development in the system of regional environmental management. The essence, goals and objectives of the cluster approach are defined. Its advantages and disadvantages are proved. Practical approbation of the proposed hypotheses on the example of building of waste recycling plant is carried out.

Keywords: strategic management, cluster approach, regional development, environmental safety, natural resources.

КЛАСТЕРНЫЙ ПОДХОД КАК ИНСТРУМЕНТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНОМ

V. G. Boronos¹, д-р экон. наук, профессор;
И. В. Тютюнык², канд. экон. наук, старший преподаватель

¹ Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова, 2, 40007, г. Сумы, Украина;
E-mail: boronos_v@mail.ru

² Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова, 2, 40007, г. Сумы, Украина

В статье исследуются вопросы совершенствования организационно-экономического механизма стратегического управления региональным развитием в системе регионального природопользования. Определена сущность, цели и задачи кластерного подхода. Определены его преимущества и недостатки. Обоснована целесообразность применения кластерного подхода с целью повышения конкурентоспособности региона. Проведена практическая апробация выдвинутых гипотез на примере построения мусороперерабатывающего завода.

Ключевые слова: стратегическое управление, кластерный подход, региональное развитие, экологическая безопасность, природные ресурсы.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акмаева Р. И. Стратегическое планирование и стратегический менеджмент : учеб. пособие / Р. И. Акмаева. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 208 с.
2. Бажал Ю. Ефективність державного управління. Колективна монографія / Ю.Бажал, О.Кілієвич, О.Мерген та ін.; за заг. ред. І.Розпутенка. — К.: Вид-во «К.І.С.», 2002.
3. Балацкий О. Ф. Экономическая оценка потенциала региона / О. Ф. Балацкий, Ю. А. Дорошенко, И. О. Джаин // Экономическая политика и сотрудничество регионов Украины и России: проблемы и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. – Сумы: Инициатива, 1998. – С. 48-57.
4. Балджи М. Д. Організаційно-економічні засади комплексного природокористування на регіональному рівні : монографія / М. Д. Балджи. – Одеса: Атлант, 2010. – 500 с.
5. Боголюбов С. А. Экология : учебное пособие / С. А. Боголюбов. – М.: Знание, 1997. – 187 с.
6. Бринчук М. М. О понятийном аппарате экологического права / М. М. Бринчук // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 20–28.
7. Веденин Н. Н. Экологическое право : учеб. [для студентов высш. учебных заведений.] / Н. Н. Веденин. – М. : Право и Закон, 2000. – 336 с.
8. Веклич О. О. Сучасні тенденції фінансового забезпечення природоохоронної діяльності в Україні / О. О. Веклич // Фінанси України. – 2009. – № 11. – С. 20 -34.
9. Галушкіна Т. П. Экологическая политика и механизмы ее реализации на региональном уровне / Т. П. Галушкіна, В. И. Крутякова ; НАН Украины, Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований. – О., 1999. – 112 с.
10. Гапоненко А. Л. Стратегическое управление : учебник / А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухин. – М. : Омега-Л, 2004. – 472 с.
11. Геєць В. Кластери і мережеві структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні ще до кінця не вивчена... / В. Геєць // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 10-11.
12. Голиченков А. К. Экологический контроль: теория, практика правового регулирования : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.06 – природоресурсное право; аграрное право; экологическое право / А. К. Голиченков. – Москва. – М., 1992. – 48 с.
13. Гуменюк О.І. Кластери як організаційна структура інноваційно-інвестиційної моделі розвитку промисловості [Текст] / О. І. Гуменюк // Економіка та управління національним господарством. – 2007. – No 2(68). – С. 9-18
14. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – 820 с.
15. Економічне оновлення регіону: аналіз ситуацій та рішення : монографія / за заг. ред. Б. В. Буркинського, С.К. Харічкова. – Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2008. – 529 с.
16. Ілляшенко С. М. Менеджмент екологічних інновацій: навчальний посібник / С. М. Ілляшенко, О. В. Прокопенко ; за заг. ред. С. М. Ілляшенка. – Суми: Вид-во СумДУ, 2003. – 266 с.
17. Ільчук В. П. Кластер як фактор підвищення конкурентоспроможності регіону [Електронний ресурс] / В. П. Ільчук. – Режим доступу : http://www.pbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vcndtu/2009_38/4.htm -назва з екрану.
18. Качинський А. Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки України / А. Б. Качинський. – К.: Рада національної безпеки при Президентові України. Національний інститут стратегічних досліджень, 1994. – Вип. 33. – 48 с.
19. Кіндрацька Г. І. Стратегічний менеджмент : навч. посіб. / Г. І. Кіндрацька. – К. : Знання, 2006. – 366 с.
20. Кластери як інструмент регіонального розвитку: матеріали науково-практичного семінару (м. Феодосія, 16-20 липня 2012 р.) [Текст] / за ред. проф. В.В. Мамонової. – Х. : ХарПІ НАДУ, 2012. – 115 с.
21. Колошин А. Анализ зарубежного опыта повышения отраслевой, региональной и национальной конкурентоспособности на основе развития кластеров [Электронный ресурс] / А. Колошин, К. Разгуляев, Ю. Тимофеева, В. Русинов. – Режим доступа: http://www.politanaliz.ru/articles_695.html
22. Коренчук А. А. Обеспечение конкурентоспособности региона на основе кластерного подхода : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / А. А. Коренчук. – Тамбов, 2008. –24 с.
23. Маленков Ю. А. Стратегический менеджмент / Ю. А. Маленков. – М. : ТК Велби, 2008. – 224 с.

24. Меньшенина И.Г. Кластерообразование в региональной экономике: [Текст] : монография / И. Г. Меньшенина, Л.М. Капустина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2008. – 154 с.
25. Наврузов Ю. Роль регіональної політики в удосконаленні територіальної організації влади в Україні / Ю. Наврузов // Збірник наук праць УАДУ при Президентіві України. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 121–133.
26. Основи стійкого розвитку : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. Г. Мельника. – Суми : Університетська книга, 2005. – 654 с.
27. Поплавська Ж. В. Економічні аспекти екологізації / Ж. В. Поплавська, В. Г. Поплавський // Вісник НАН України. – 2005. – № 10. – С. 26–34.
28. Портер М. Стратегія конкуренції: Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів [Текст] / М. Портер; пер. з англ. – К. : Основа, 2003. – 390 с.
29. Посібник з кластерного розвитку. В рамках проекту ЄС “Послуги підтримки МСП в пріоритетних регіонах”. EuropeAid / 121495/C/SV/UA. GFA Consulting Group, Державний комітет України з регуляторної політики та підприємництва (ДКРП). – К., 2006. – 38 с.
30. Реймерс М. Ф. Природопользование. Словарь-справочник / М. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
31. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С. М. Романко. – К., 2008. – 19 с.
32. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України : підручник : у 3х частинах / В. П. Руденко. – К. : ВД «К.–М. Академія» –Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
33. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.
34. Теоретичні основи: українські кластери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2005-study/competitiveness-theory/>.
35. Томпсон А. А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии : учебник / А. А. Томпсон, А. Д. Стринкленд; пер. с англ.; [под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой]. – М. : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576 с.
36. Хіміч О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки / О. Хіміч // Право України. – 2002. – № 11. – С. 44–48.
37. Хлобистов Є. Екологічна безпека і засади визначення ризику техногенних катастроф / Є. Хлобистов // Економіка України. – 2000. – № 6. – С. 38–46.
38. Хотунцев Ю. Л. Экология и экологическая безопасность : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Ю. Л. Хотунцев. – М. : Академия, 2002. – 480 с.
39. Экология и безопасность жизнедеятельности : учеб. пособ. для вузов / Д. А. Кривошеин, Л. А. Муравей, Н. Н. Роева [и др.] ; под ред. Л. А. Муравья. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 447 с.
40. Chandler A. Strategy and structure : Chapters in History of the Industrial Enterprises / A. Chandler. – MIT Press; Cfmbridhe. – Mass, 1962. – С. 340.
41. Chuzhykov V. Interregional competition and innovative growth of region (Ukraine as a sample) / V. Chuzhykov, D. Pnitsky // Konkurencieschopnost a Regionalne Aspekty Rozvoja (Slovakia, Prešovská univerzita). – 2006. – № 1. – P. 167-180.
42. Cluster Policies : [Електронний ресурс] / Design of cluster initiatives -An overview of policies and praxis in Europe// The report summaries the main messages and conclusions of a number of recent studies and reports on clusters, cluster initiatives and the development of clusters. – Режим доступу : http://www.europe-innova.eu/c/document_library/get_file?folderId=148901&name=DLFE-

Надійшла до редакції 12 вересня 2016 р.